

Ակադեմիկոս Հ. ԱՆՈՒՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ և (Armeniaca)

1. ԼԱՌՆԱԿ

Իր մի պատվական հոգովածի մեջ, որ սպված է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի «Տեղեկագրի» 1944 թ. № 1—2-ում, վրացի հայագետ Իլիա Արուստիան էրեան հանեց հայերեն այս նորագյուտ բառը՝ Գործածված է Վարդ հարունյ, հա. Ա. էջ 695, «եւ մահալ անկցիս ի վերայ լեռնակի» հարցն և ասա...»։ Հեղինակը համեմատելով այս բառը հունարեն բնագրի հետ, գտավ, որ նա համապատասխանում է $\lambda\alpha\rho\nu\alpha\zeta$ բառին, որ Հարունյ վարդի վրացերեն թարգմանության մեջ թարգմանված է հետևյալ կերպով՝

Այս առթիվ երկու փոքրիկ խորհրդածություն։

ա) Տպագրյալ օրինակում այժմ ունինք լեռնակ, որի առերևրակն էլ է լեռնական։ Արդյոք, այսպես էր նախնական օրինակում։

Լեռն բառը այն սակավաթիվ բառերից է, որ հաճախ սղման չեն ենթարկվում։ Համասարապես գործածված կան լեռնական և լեռնակուն, լեռնարևակ և լեռնարևակ, լեռնադաշտ և լեռնադաշտ և այլն ձևերը։

Այնու ամենայնիվ լեռնակ ձևը չկա, այլ միայն լեռնակ։ Հունարենն էլ $\lambda\alpha\rho\nu\alpha\zeta$, $\lambda\alpha\rho\nu\alpha\chi\omicron\zeta$ միշտ ա-ով է. բայց Արուստիանը՝ նույնը փոխառյալ է նաև վրացերենում և Չուրխնովի բառարանն էլ ունի էջ 643-ում վրաց. ლორწავი

„урна, рака св. мощей, ваза“։ Ըստ այսմ իրար որ հայ բնագրում նախապես եղած պիտի լինի լառնակ, որ հետո գրիչները ձևափոխել են լեռնակ։

բ) Արդյոք հայ թարգմանիչը չէ՞ր հասկացել հույն բառը և իր ագիտությունը ծածկելով՝ պարզապես տառադարձել է ու անցել։ Ո՛հ, եթե այդ հայտնի է հաջորդ տողերից, ուր թարգմանիչը, այս անգամ զննելով հայերեն համապատասխան բառը, տեսնում է. «Գրկնեալ իմ երկոտասան ծուներ և անկայ ի վերայ զերեզմանի հարցն...» (էջ 696)»։

Bailly-ի հունարենից ֆրանսերեն մեծ բառարանում (6-րդ տպ. էջ 1172) այս բառը մեկնված է „urne funéraire, աճիւնակալ մուկոց. 2. bière, cercueil, դագագ“։ Չկա «գերեզման» իմաստը։ Եւ այն բառը չունի Sophocles 706-ում։

Հայերենի մեջ անսովոր այս իմաստն է, որ ստիպել է թարգմանչին պահելու հունարեն բառը՝ զոնե առաջին անգամ, իբր «գիտական տերմին»։

2. ԴՆԵՍԿ

Իր երկրորդ պատվական հոգվածում նույն վրացի հայագետը քննում է վրացերեն დიდგვო უცხოეთი «темница чужая» (Չուրինով 479 ա) բառը և կցելով այդ դեպքը բառին, գտնում է, որ երկուսն էլ փոխառյալ են պահլավերենից։

Այնքան ստույգ և զիջեցիկ է այս մեկնությունը, որ ցավում եմ թե Չուրինովի բառարանը ծայրից ծայր ուշադիր մագիլու ժամանակ ինչպես չեմ նկատել այս համեմատությունը՝ մտղնելու համար իմ Արմատական բառարանի մեջ։

Հարկ չկա բնավ կասկածելու այն մասին, թե հյ. վրացական բառն էլ, բացի իր առաջին «ամբոց» իմաստից, նշանակել է նաև «զնդան», ինչպես է և արդի բարբառներում հյ. քերվ։ Եվ երբ Աղաթանգեղոսը գրում է «տալ զնա ի զղեակ բերդին Արտաշատում», անշուշտ այստեղ զղեակը ասելով լիարժեք հասկանանք սրանտ կամ զնդանն։

Շատ ճիշտ է նկատում հայագետը, որ վրացերեն բառը թեև հյ. վրացական բառի համազորն է, բայց հայերենից անկախ է և առանց նրա միջնորդության, պահլավերենից փոխ է առնված ուղղակի։

Թեև ես այս մի սրինակը բավական է ցույց տալու, որ վրացերենի պահլավական փոխառությունները ամեն անգամ Հայաստանի ճամբով չեն անցել, այլ կարող են առաջացած լինել ուղղակի համբով ուսումնասիրողի պարտականությունն է այսուհետև ամեն մի զեպրում բառ հնարավորին ճշտել աղբյուրում։

Հայանի է, որ հին պահլավերենի վերջավորությունն էր k, որը պահլավերենում դարձավ g, որ պարսկերենում էլ ֆոնետիկ էր այսպիսով հյ. վրացական հին պահլավերենից է, վրաց. dilegi նոր պահլավերենից, իսկ պարսկերենում սպասելի էր *dile, որ գոյություն չուներ (Պրս. 233 dula «բարձր լուր» կապ չունի սրանց հետ, ինչպես որ ես էլ իմ Արմ. բառարանում (հտ. I, էջ 568) գրել եմ կեղծ մեկնությունը շարքում)։

Կամուսի արարերեն ծովածավալ բառարանում (հտ. II, էջ 400) քի՛ dli արմատի տակ 18 բառ կա, որոնցից դուրս գցելով 4 հատուկ անուններ, կունենանք 14 բառ։ Այս 14 բառերը 5 առերիկ աղբյուր են մատնանիշ անում։

1. ~ dalaʃ «գիշերվա սկզբում վեր կենալով ճանապարհ գնալ»։

2. دلو duluj «ջրհորի գլխից դուրս գերցնելով՝ թափելու համար գետի ավազան տանել և ուղտերից կթած կաթը հեռուն դրված ավելի մեծ ամանների մեջ փոխադրել»։

3. مادل madlaʃ «ողնի»։

4. دالان dalayan «մորեխների բազմություն»։

5. داولا daulaʃ «վայրի գաղանների որջը, գետնափոր նկուղ, ականի (լաղում) նման տեղ»։

Համեմատելով այս բառերը երրայեցերենի և ասորերենի հետ, գտա միայն մի բառ, այն է երբ. ܕܠܝ dli «ցատկել, ցատկոտել», որ պիտի կապվի վերոհիշյալ 4-րդ ձևի հետ։ Ասորերենը ոչ մի համապատասխան արմատ չունի։

Մի կողմ թողնելով ուրեմն 1—4 ձևերը, գտնում եմ, որ 5-րդ ձևը (տրաք. բայ՝ daulaj նկուղ, որջ), որ ոչ մի սեմական արմատի հետ չի կապվում, փոխառություն է նոր պչյ. *dileg ձևից, որի վերջածայն ց ոստ օրինի գարձել է արաբերենում ց ի՛ Արաբները այնպես են յուրացրել այս բառը, որ բնիկ համարելով՝ կազմել են նրանից ism-ի makan «ան» madlaja «վայրի» գազանների որջը։

3. Անկախություն

«Շարադրություն» հայրապետացն հայոց՝ զրված քի մեջ Հովհան Մանգակունու համար ստված է թե «Սա նախ դիր զտաւ Հայաստանեայց ժամակարգութեան» (տե՛ս Հ. Ի. Սարգիսեան, Քննադատություն Յովհան Մանգակունու, Վենետ. 1895, էջ 26)։—Անիմաստ խոսք։

Հ. Սարգիսյանը քննում է ղիբ բառը և գտնում է, որ պիտի նշանակե «ժամակարգութեան վերաբերեալ ազդիքները» և կամ «նշանադիր կամ խաղ երգոց և շարականաց»։ Այնուհետև անցնում է որոշելու թի Մանգակունին սրանցից որն է հնարել։

Այնքան մանրամասն քննությունների հետևից ընկնող հեղինակը զժրախտաբար չի տնդրադարձել, թե զուտ զրաբարում չի նշանակում «գտավ, հնարեց, երևան հանեց» (որ է գրյ. եզիտ), այլ «գտնվեց, հանդիսացավ»։ Ուստի կարելի չէ մեկնել «գիր զտավ, գիր հնարեց» իմաստից։

Այս բանը նկատել է Գալուստ Տ.—Մկրտչյանը և նույն զրքի իր սեփական օրինակում, որ այժմ գտնվում է մեր Մատենադարանում (№ 6753), լուսանցքի վրա մատիտով գրել է «նախագիր»։ Հայերենի մեջ այ և դ տառերի շփոթությունը ամենատիվորական բանն է, ուստի և նախագիրը արաբագրությունը շատ պատշաճավոր է, և այդպես է պահանջում զուտ կրավորականություն։

Երևեցի Հայկազեան բառարանին և որչափ ուրախացաւ, երբ տեսաւ, որ նրա հրանաչնորհ հեղինակները (հա. Ի. էջ 399) ճիշտ նույն վկայություն գեմ, նախգիր բառի տակ գրել են «ընթերցիր կամ իմա նախագիր, նախկին կարգադիր»։

Որքան անփույթ է գտնվել Հ. Սարգիսյանը, որ ավելորդ է համարել գոնե մի անգամ զիմելու Հայկազեան բառարանին։

Այժմ արդեն նախադասությունը կանոնավոր ձև է ստանում և նշանակում է «(Մանգակունին) հանդիսացավ հայ ժամակարգութեան առաջին կազմակերպիչը»։

4. Գի, Գիշի

Սա մի ծառ է, որ կոչվում է թթր.՝ ardaj, լատ. juniperus-ը, բարբառներում կենդանի է Զթ. գի, է. կե՛նի, Ղրթ. կե՛նի, Ղրդ. իգե՛նի, ձևերով (վերջինները ներկայացնում են «գիլեննի ձևը»)։ Իսկ Ին. գի՛ գարձել է իմաստի փոփոխությամբ «նոճի»։ Lidén II՝ 18. 494—8 այս բառը գտնում է višo կամ višo նախաձևից, որոնցից երկրորդը ստույգ է, բայց հեղինակը լավ չի պատկերացում։

Բայց իսկ հ. զի բոլորովին նույն է հնիւ. wita «ուտի» բառի հետ. այս բառի ամենամոտիկ ժողանդներն են հուն. ιτεα, լատ. vitex, գնդ. vaelti, պճլ. vet, պրս. ۱۰۰۰ bid, հնիւ. wiōir, անգլ. wig, հրգ. wida, գերմ. weide, հայրուս. witwan, լեիթ. wituols, որոնք բոլոր նշանակում են «ուտի»։ Մասնավորապես հնիւ. wel- «ուտել», հիւսելը արմատից և բայտ ալում նույն է նաև հույ. veivn, «ուտ»։ Իսկ «ճիւղ» (Walde—Pokorny, I, էջ 224)։

Հնիւ. wita ձևի մեջ w բնույթի տալիս է գ. խնդ. ի երկու ձայնավորի միջև դառնում է j. Բայտ ալում հ. զի բառի նախածին է «զիյ, ուր ապա j բայտ սովորութեան ջնջված է j-ից հետո։

Այնուհետև զի ստանալով ծայր կամ բույս նշանակող ի մասնակից, դարձել է *զիյի, ուր հորանջի պատճառով ներմուծվելով ի, ստացվել է զիյի։

Տարբեր է միայն երկու ծառերի նշանակությունը «ուտի» և „juniperus“, որոնք բուսաբանորեն նույն բնույթի բնույթն էլ չեն պատկանում։ Բայց բույսերի անունները լեզվից լեզու շատ են փոխված և wita բառն էլ գա-նազան լեզուների մեջ տարբեր իմաստներ ստացած է (տես Walde Pokorny անդ)։

Վրաց. զվիա և թուշ. զվիե իսկ համանիշները փոխառյալ են հայե-րենից և ներկայացնում են հայերենի զ w նախածայնի նախավոր փոխա-կը, ճիշտ ինչպես զիյի > վրաց. զվիմի, զվիմո բառի մեջ։

Որքան հետաքրքիր պիտի լինել, եթե իմանայինք նաև վրաց. զվիա բառի վերջին ա ձայնավորի ծագումը։ Արդյոք այս էլ հնիւ. wita բառի վերջին a ձայնավորն է, եթե այո. ուրեմն մենք ունենք ժամանակագրա-կան մի կոպան, որոշելու համար հայերենի մեջ վերջին ձայնավորների անկ-ման ժամանակը։

5. ՅԱՆԴՈՒԿՆ

Նախապես մտածում էի, թե ինչպես որ հ. աճ-դուճը կազմված է աճ բացասականով՝ *դուճ Գտակը, խորք» բառից, նմանապես j-աճ-դուճն ներկայացնում է բացասական նախորդի հայցական մի ձև, արմատը լինե-լով *դուճ «վախ», որ այժմ կորել է։

Բայց *դուճ բառին համապատասխան մի ձև ուրիշ լեզվի մեջ չգտա։ Որտեղ փոխարեն գտա սակայն հնիւ. dlieugh արմատը, որ «ձեռք բե-րել, հաջողել, հանդիպել» իմաստների կողքին ունի նաև «խիզախել, քաջ լինել, tüchtig (krafftig) sein» նշանակությունը։

Հնիւ. dlieugh արմատի ստորին ձայնդարձը (dlhugh) տալիս է ճիշտ հ. դուլ. — հայերենում աճ- նախամասնիկը ոչ-բացասական իմաստով ան-սովոր չէ։

Հնիւ. dlieugh արմատից ծագած ձևերը (հուն. τυγχανω, τυχη, τευχω, հիւլ. duga, գոթ. daug են) տես Walde Pokorny I, 847. Հիշում եմ այստեղ մեր իմաստին ամենամոտիկ ձևերից հրգ. tulit «քաջություն, ուժ», մրգ. tūhtec, հրգ. tūchtig==անդաստ. dylhtig «ուժեղ», անգլոսաքս. ge-diegan մրգ. dōgen «գիմադրել»։

6. ԱԼԻԻՐ ԱԼԵՐ

Ի՞նչ տոմարն մեզ պարմանալի բացառութիւնն է կազմում այս բառը, որ
չսխիւթնի սովորական զրենյաներով չի բացատրվում:

Պետք է միևնույն հնագույն արեւր ձևերը, որոն սեռականը ըստ օրինի պիտի լինեն արեւնր, ինչպէս ասկը—ասկեր: Այսպիսով հրեան է գալիս մի նոր ձայնաշարն օրենք, որով —եւ գահաձուտ է —ե: Խոշնքը գտնուում ենք յանկ յիսկ ըստի Նորովման մեկ: Հնագույնն ձեն է գեղել, որ տպել է նախ սեռական գեղել (ինչպէս ասաւ—աստեղ), օրեք —եւ գահաձուտը —ե, ստացվել է սեռ. *գեռ: Բայց որովհետեւ գեղ շատ թույլ ձե է իրեն սեռականը, նոր մասնիկով զորանալով գործմէ է գեղը: Ըստ այսմ —օ սեռականը (ինչպէս նաև տարվանիկ) զորացուցել մասնիկն, որ գտնուում էր նաև օ Նորովման պատկանող մի խումբ ուրիշ բառերի վրա. ինչպէս եկեղեցի— հկեղեցւոյ — ե—կիկեցւոյ, կղզի կկղզւոյ—կղզաք, մի—միք—միք, կիկ—կկաք: Վերջին ձևը ենթադրեն է տալիս, որ նախապէս կիկ բառի սեռականն էր եղել է *կնոյ: Երբ վրա ավելանալով ց զորացուցել մասնիկն, ստացվել է կնոյ:

Հայերենի եւ $\gg$ ձևափոխության նման մի երևույթ է պարսկերեն
 Բ՛ ԽՆՎԱՆԱՄ «կարող եմ», որ արդի բարբառով դարձել է ԽՆԱՄ.

7. ԳԼՐԵԳԻՆ

«Հայոց անձնանունների բառարան»-իս մեջ այս անվան ծագումը նը-
անակել էմ անհայտ:

Հին հայոց իշխանական տոհմերի անունները մեծ մասամբ պահպա-
րեն են. բայց պահպանվեցին կարելի չեղավ դառնել Փարեգին ձևը:

Մի կողմից այս նանգամանքը և մյուս կողմից այն իրողությունը, որ բառի վերջին մասը նույն է հյ. զին «արժեք» բառի հետ, մտածել է տալիս, որ այս անունը զուտ նախերեսն է, բարդված զին բառով:

Եթե Գարեգինի բարդ բառ է՝ կազմված զին բառից, առաջին եզրը պիտի լինի *գարի, որ չի կարող լինել սովորական հատեղենի անունը, այլ բոլորովին սերի: Բան:

Համապատասխան մի խումբ հատուկ անունների համեմատությունը (ինչ. Բախուտ, Բաքալում, Թանկ, Թանկիկ, Թանկիկաբուն, Թանկլամա, Թանկլիկին, Թանկագիր, Թանկալին) ենթադրել է տալիս, որ այս *գալիս ծածկանունը բառն էլ պիտի նշանակեր «թանկ» և այս վերջինս իրիտաոյի բառի (< րառ. tang) Բարադաոն հայ ձևն էր:

Այսպիսով երևան է հանվում անհետացած մի հայերեն բառ էլ՝ զարի
«թանկ», որի պորձածուծյունը 'ի դարիդ առաջ է:

Այստեղ որդիքը չպիտի շահորհասան ալն շահդամաբքը, որ զին բարդ պատկանում է ու հողովման, իսկ Գորեգին հողոված է միայն սեռ. Գորեգ-նի (Բուզ. Դ. ձթ. Արծր. Ա. ժ). Որովհետև մեծագին և ծանրագին բա-
սեռն էլ սեռականում կարող են լինել մեծագին, ծանրագին:

Ուղեցի գտնել այս բառի ծագումը: Հնդերոպական ցեղակից լեզու-
ները մեծ գտաւ միայն հնչ. ԾՊԸ «ժանր» արմատը, որի ժառանգներն են

սանս. guru, գնդ. gouru, պրս. گران giran, հուն. βαρυς, լատ. gravis, միսլ. bair, զոթ. kaurjos, լեթթ. gruts, որոնք բոլոր նշանակում են «ծանր»։ Հիշելի է հատկապես հուն. βαρος «ծանրություն» (Walde—Pokorny 684)։

— «Ծանր» բառը բարդվելով «զին» բառի հետ, նշանակում է «թանկ»։ Հմմտ. պրս. گران-بایا giran-baha և հյ. ծանրագնի։

Բայց այս բոլորը ցույց են տալիս նախաձայն g-, որ հայերենում դառնում է ի (և ոչ թև q)։

Արդյոք այստեղ է՞լ ունի նք g- և g-ի ձայների փոխանակության մի դեպք, որի մասին վիճում են լեզվաբաններից ոմանք, թե՛ նմանությունը պատահական է միայն։

S. LITHUANUS

Հյ. ըմբստ (բայր ըմբստամալ) նշանակում է «ապստամբ, անհնազանդ, պրոխ բարձրացնող»։ պետք է կազմված լինի ընդ նախդիրով *բստ աբմատից, որ այդուր պրծածված չէ և այլուստ մեզ հայտնի չէ։

Սլավական լեզուների խմբի մեջ ունենք հայ. bystru, հուն. βυστρίν «արագ, արագընթաց», ռուս. бѣстрына «զետի արագ հոսած տեղը», ուկր. bystryj «արագահոս», bystryca «հեղեղատ», բուլղար. bistar «պայծառ, սրբամիտ», սերբ. bistar «պայծառ», bistfica «ետերի անուն, չևխ. bystry «արագ, ճարպիկ», bystrina «հեղեղ», լեհ. bystry «արագ, արագահոս, սրատետ», bystrzyna «արագահոս հեղեղ» են։

Այս բառերը Berneker 113 կցում է հիսլ. bysia «մեծ ուժգնություն» դառն հոսել, նորվ. գու. boysa «դուրս նետվել», նորվ. buse, չվեդ. busa «վրան հարձակվել», արևել. ֆրիզ. busen «ուժգին և բուռն լինել, աղմկել», büsterig «փոթորկալի» բառերին։

Berneker այս համեմատությունները տալուց հետո, սլավական լեզուների արժատական ձևը դնում է *hys-ro, որ է հնիս. bhus-ro, արմատը bhūs, ածած ro մասնիկով։ Նախավոր իմաստը դնում է՝ «թափանցել, թափանցիկ», որ ապա ամեն մի սլավական լեզվի մեջ մի նոր երանգ է ստացել։

Walde-Pokorny, Vergl. Wört. II 118—119 բնդունում է այս համեմատությունը, բայց արմատը դնում է հնիս. bhus «փչել»։

Հայ. ըմբստ բառի արմատը *բստ գալիս է միացնել այս բոլորը. նախավոր նշանակությունն է «զուրս նետվել», ձևանում է հնիս. bhos-արժատից՝ ti «զերբայակերտ մասնիկով, ինչպես ves-ti տալիս է գ-գեստ (լատ. vestis), նմանապես հնիս. bhos-ti տալիս է *բսստ, որից ընդ նախդիրով ում-բստ։